

Ronald Plantinga

Hoog van de Toren

Voetnoten: geneuzel in de marge?

“Like the high whine of the dentist’s drill, the low rumble of the footnote on the historian’s page reassures: the tedium it inflicts [...] is not random but directed, part of the cost that the benefits of science and technology exact.”¹

Tot mijn grote schrik is op een recente redactievergadering van *Groniek* besloten tot het afschaffen van de voetnoten in dit tijdschrift. Vanaf nummer 199 zijn alle bronverwijzingen in de vorm van eindnoten terug te vinden. De belangrijkste motivatie hiervoor is om de efficiëntie van de lay-outsectie te verhogen.² Echter, hiermee wordt een van de dierbaarste gereedschappen van de historicus afgenomen. Zoals een tandarts zonder boor een onopvallende man in een witte jas is, is de historicus zonder voetnoten niet veel meer dan een broodschrijver, beroofd van iedere ascetisch-wetenschappelijke romantiek. Aangezien toch iemand weerstand moet bieden tegen deze aantasting van de identiteit van de historicus, houd ik in deze *Hoog van de Toren* een warm pleidooi voor de voetnoot.

De aversie tegen de voetnoot is niet van gisteren. Zelfs Leopold von Ranke, de grondlegger van de moderne geschiedwetenschap, die objectiviteit en legitimiteit door middel van primaire bronnen tot de grootste deugd van de historicus had verheven, was geen onverdeeld voorstander van de voetnoot. In 1824 bekende hij in een brief aan zijn uitgever dat voetnoten een noodzakelijk kwaad waren die hij slechts toevoegde na het voltooiën van zijn hoofdtekst om zo aan geloofwaardigheid te winnen.³ Ook vandaag de dag zien de meeste uitgevers, die een historisch werk aan een breed publiek presenteren, de voetnoten het liefst omgezet in eindnoten. Hier ruik je de angst om een eventueel niet-wetenschappelijk publiek af te schrikken met

1 Anthony Grafton, *The Footnote: A curious history* (London: Faber and Faber, 1997), 5.

2 *Notulen redactievergadering Groniek*, 19 november 2012.

3 Zie voor een weergave van Rankes brief aan zijn uitgever G. Stanton Ford, “A Ranke Letter,” *Journal of Modern History* 32 (1960): 142-144.

nog meer tekst onder de tekst.

Een ander veel naar voren gebracht bezwaar tegen het gebruik van voetnoten is dat zij het verhaal onderbreken en zo het leestempo afremmen – de moderne lezer heeft blijkbaar haast. Hiermee ben ik het gedeeltelijk eens, in zoverre dat voetnoten hinderlijk kunnen zijn wanneer zij de gehele tekst overwoekeren. Maar excessen mogen geen reden zijn om voetnoten maar geheel af te schaffen en zo het kind met het badwater weg te gooien. Bovendien: als je een tekst leest hoeft niet iedere keer de blik afgewend te worden naar de noot onder aan de pagina. In de praktijk gebeurt dit alleen – zo is mijn ervaring – wanneer interesse gewekt wordt door iets dat in de hoofdtekst staat.

De eventuele nadelen wegen niet op tegen de twee, in mijn ogen, belangrijkste voordelen van de voetnoot. Ten eerste doen voetnoten recht aan het onderzoek dat vooraf is gegaan aan het opstellen van de hoofdtekst. Zo laten voetnoten op een prachtige manier de tweeledigheid van het historisch bedrijf zien: enerzijds de creatieve arbeid die geleverd is met het opstellen van het narratief en anderzijds de rechtvaardiging van hoe de auteur aan zijn feiten komt. De voetnoot kan laten zien welke bronnen de historicus heeft gebruikt, maar kan ook dienen om een kritiek op de bronnen te leveren. Dit is de getuige van de uitvoerige wetenschappelijke arbeid die aan het opstellen van het narratief vooraf is gegaan.

Ten tweede geven voetnoten de historicus de mogelijkheid om zijn persoonlijkheid te tonen op een wijze die buiten het narratief omgaat en dus als zodanig volledig *off the record* kan en mag zijn. Edward Gibbon was hier een meester in. Op informele toon neemt hij in zijn voetnoten de lezer in vertrouwen en fluistert de lezer zijn mening toe over een bron of een historische gebeurtenis die hij beschrijft. Neem de voetnoot waarin Gibbon een uitspraak doet over drie bronnen:

‘The first of these writers relates the story like an orator, the second like a lawyer, and the third like a moralist, and none of them probably without some intermixture of fable.’⁴

Hierbij komt veel meer tot uiting dan Gibbons professionele mening over deze bronnen: ik zie hem dankzij deze voetnoot voor me als een door en door ironische man die alles, inclusief zichzelf, niet al te serieus neemt.

Gibbon-achtige sporen van persoonlijke overtuiging trof ik ook aan in

4 Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* Volume I (London: Strahan and Cadell, 1776) Chapter 12, noot 3.

het foldertje *De onzichtbare wereld*, dat ik tijdens een collecte van het Leger des Heils in handen gedrukt kreeg. Hier staat op een bepaald moment achter het woord ‘zonden’ een voetnoot die stelt: ‘Egoïstische daden, woorden en gedachten die ingaan tegen de wil van God.’⁵ Op deze wijze weet de lezer – al dan niet Bijbelvast – hoe de auteur de bron (in dit voorbeeld de Bijbel) tegemoet is getreden. Zo is het ook in de geschiedschrijving: een explicatieve voetnoot laat zien wat voor vlees de lezer met de historicus in de kuip heeft.

Helaas verdampen de kwaliteiten van de voetnoot grotendeels wanneer zij worden omgezet in eindnoten. Wie bladert per slot van rekening heen en weer om te kijken waar een auteur de al dan niet boude bewering op heeft gebaseerd? Of om te kijken waarom die noot überhaupt in de tekst staat? Daarom is de eindnoot als oplossing voor de vermeende ondermijning van het leesgenot door de voetnoot niet doeltreffend. Het andere alternatief, noten geheel weglaten, is al helemaal geen oplossing. Dit berooft de historicus zowel van het wetenschappelijke karakter van zijn tekst als van de mogelijkheid tot het uiten van zijn persoonlijkheid. Helaas verdwijnen de voetnoten als literatuurverwijzing uit *Groniek* en zijn te voortaan te vinden als eindnoten achter het desbetreffende artikel. Als schrale troost blijven de explicatieve noten als voetnoten bestaan. Hierdoor blijft tenminste één kwaliteit de voetnoot behouden: voetnoten als getuigenis van de historicus zijn persoonlijkheid.

5 *De onzichtbare wereld* (Alblasserdam: Evangelische Tractaat Zending, 2012), noot 3.